

Entre cel i infern: la meravellosa història d'Elionor d'Aragó, reina de Xipre (circa 1333-1416)*

EUSEBI AYENSA
IES Narcís Monturiol (Figueres)

Pocs processos de mitificació de personatges històrics parteixen de pressupòsits tan difícils com els que envoltaren la vida certament agitada i tràgica d'Elionor d'Aragó, filla de l'infant Pere, comte de Ribagorça i de Prades, i de Joana de Foix, i reina consort de Xipre durant gairebé deu anys (1360-1369). Tal com recull la *Crònica* de Leóndios Makheràs i una llarga sèrie de cançons populars xipriotes, Elionor d'Aragó degué ser una dona de caràcter apassionat i frenètic.¹ El retrat que d'ella en dona

* Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació BFF 2000-1097-C02-01, de la DGICYT, dirigit pel professor Dr. Pedro Bádenas de la Peña.

¹ DAWKINS, R. M., ed., *Leondios Makhairas. Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled «Chronicle»*, Oxford, Clarendon Press, 1932, 2 vols. La mateixa imatge d'Elionor presenten les cròniques d'Amadi i Strambaldi, basades en l'anterior. Sobre això, vegeu MAS LATRIE, René de, ed., *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, Paris, Imprimerie Nationale (Documents inédits sur l'histoire de France, 7), 1893, 2 vols. Respecte al gruix de cançons populars del cicle d'Arodafnussa, es pot consultar GIDEL, Charles, «La chanson d'Arodaphnousa», dins *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Paris, 1878, 455-475; MENARDOS, Simos, «La reina» (en grec), *Anuari de l'Associació Històrica i Etnològica de Grècia*, 7 (1903), 117-148; i NICOLAOU, A., *La chanson populaire d'Arodaphnousa. Des origines franques à la tradition populaire actuelle*, Montpellier, Université Paul Valéry, 1981-82 [Mémoire de Maîtrise]. Hem assajat una traducció parcial al català d'aquesta cançó en el treball «Algunes observacions entorn de la traducció poètica de la poesia popular xipriota en una llengua estrangera (l'exemple del català)» (en grec), dins *Actes del I Simposi de traductors de literatura xipriota. Nicòsia, 13-14 d'octubre de 1998*, Nicòsia, Serveis Culturals del Ministeri d'Educació, 2001, 61.

l'historiador francès Camille Enlart no deixa cap dubte al respecte: la reina, diu Enlart, «fut une de ces créatures qui semblent avoir été créés pour le malheur de tous ceux qui les approchent. Orgueilleuse, autoritaire, vindicative et bornée, elle avait la passion des sens et l'âme irascible. Elle aimait son mari d'un de ceux amours violents, egoïstes et maladroits, plus nuisibles cent fois que la haine».²

Els tràgics esdeveniments que envoltaren el regnat d'Elionor arran del seu casament el 1353 amb Pere de Lusignan, comte de Trípoli, que el 1360 heretà amb el nom de Pere I el regne de Xipre, no deixen cap dubte sobre el seu tarannà venjatiu i violent. Seguint Makheràs, sembla provat que l'any 1368, aprofitant una absència del seu marit, embrancat en un nou intent de croada, Elionor va ordir una terrible venjança contra una de les amants del rei, Joana Laleman, embarassada de vuit mesos, l'Arodafnussa de la cançó popular del mateix nom. L'odi d'Elionor no té límits, i de res no serveix el delicat homenatge d'amor del seu marit, que s'enduu una camisa seva i la colga cada nit amb ell.³ Joana Laleman, certament, acaba sofrint la salvatge rancúnia de la reina, qui suprimeix l'infant i llença la mare a les masmorres del castell de Cerines, on la té empresonada prop d'un any, fins que al cap de sis mesos la deslliura l'oportuna arribada del rei, sense que la llarga reclusió hagi fet minvar el més mínim, segons Makheràs, la seva proverbial bellesa.⁴

Les malvestats de la reina, però, no acaben aquí. Per tot el regne s'ha anat escampant la brama que aquesta comet adulteri amb un noble de la cort, Jean de Morfu, comte de Rochas, la qual cosa és explicada per Makheràs de la següent manera: «va entrar la maleïda bèstia de la prostitució en el cor de missenyor Jean de Morfu, comte de Rochas, i va fer que s'enamorés perdudament d'Elionor».⁵ En arribar a oïdes del rei la

² ENLART, Camille, *Villes mortes du Moyen Age*, París, E. de Boccard, 1920, 150.

³ En paraules de Makheràs, «va donar al seu cambrer una camisa de la reina i li va ordenar que, cada cop que li fes el llit, la posés a la seva banda, de manera que, quan ell es retirés a descansar, es pogués adormir abraçant-la». Cf. DAWKINS, R. M., ed., *Leondios Makhairas. Recital concerning...*, cit., 114.

⁴ DAWKINS, R. M., ed., *Leondios Makhairas. Recital concerning...*, cit., 218.

⁵ DAWKINS, R. M., ed., *Leondios Makhairas. Recital concerning...*, cit., 218. Sobre aquest punt, vegeu també el comentari que en fa Strambaldi: MAS LATRIE, René de, ed., *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, cit., vol. II, 94. Assenyaalem a més que aquest episodi és el que es troba en la base del famós poema de Seferis «La bèstia de la prostitució», pertanyent al recull *Quadern de navegació III*; cf. SEFERIS, Iorgos, *Poemes* (en grec), Atenes, Ícaros, 1985, 247-249.

notícia del suposat adulteri de la seva muller, aquest va sotmetre l'assumpte als seus consellers, els quals, com ens transmet Makheràs, van manifestar que, si es donava crèdit a la carta acusatòria de Jean le Vicomte i es prenia alguna represàlia contra la reina, a Catalunya es pensaria que el motiu d'aquesta reacció era l'odi vers els catalans i res no podria impedir ja una expedició contra Xipre que seria desastrosa per a l'illa i els seus habitants. Per altra banda, si es castigava el comte de Rochas, el resultat seria el mateix, ja que es diria que se l'havia castigat per una acusació feta contra ell. Totes dues solucions, per tant, confirmarien l'acusació calumniosa. Per tot això, el millor era sacrificar, com a calumniador, l'autor de la carta, ja que només d'aquesta manera s'aconseguiria de posar fi a les enraonies i es proclamaria la innocència de la reina. Jean le Vicomte, per tant, va ser tingut oficialment per calumniador, i fou condemnat a morir de fam en una presó de Kerínia.⁶

El rei, però, no en va tenir prou amb aquesta mort i es va venjar també dels barons, deshonorant-los, per torn, un a un. En el decurs d'una cacera va manar que el seu fill agafés dos gossos del cavaller Giblet, comte de Nicòsia. Es va produir una forta discussió entre el fill d'aquest i el príncep, i la situació va ser resolta de la pitjor manera pel rei, el qual, interpretant que el fill del comte l'havia ultratjat per resistir-se a obeir les seves ordres, el va condemnar a treballar amb els esclaus que estaven construint un nou palau reial. No satisfet amb això, va fer torturar la filla del comte en presència del seu pare, dels germans del rei i d'altres nobles de la cort, i tot perquè la noia s'havia oposat al casament que el rei li havia arranjat amb un criat seu. Aquests excessos, units a tota mena de maltractes i abusos i a la seva intenció de construir, prop de palau, una torre on pensava empresonar els seus germans i els principals nobles de la cort, va fer que comencés a prendre forma, al si del mateix palau, un complot per assassinar-lo, la qual cosa que es produí la nit del 16 al 17 de gener de 1369, quan el germà del rei, el comte d'Antioquia i altres conjurats van forçar la porta de la cambra reial i van assassinar el rei

⁶ No és sens dubte aliè a aquesta reacció del rei el testimoni tendencios de Joana Laleman i d'Esquiva de Scandelion, prèviament subornades pel comte de Rochas amb mil monedes d'or i una peça de roba de cotó. Segons Strambaldi, més precís en aquest punt que Makheràs, el comte es guanyà el suport d'aquestes dues dames oferint «a l'una una balla de panno pavanazzo et mille grossi d'argento, et all' altra una balla de panno scarlato et mille grossi d'argento». Cf. MAS LATRIE, René de, ed., *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, cit., 96.

mentre dormia al costat d'Esquiva de Scandelion, una altra de les seves amants. El cadàver va ser profanat i exposat públicament a l'església de Santa Sofia de Nicòsia.

A partir d'aquell moment, Elionor, en part culpable de la situació, només pensa a venjar la mort del seu marit i assegurar al seu fill la corona reial. Quan el jove rei es coronà a la capital de Xipre, es van produir una sèrie de conflictes durant els quals van morir molts genovesos a mans dels venecians. Això va donar motiu a la intervenció militar de Gènova, que es convertí *de facto* en mestressa de l'illa. La venjança femenina, però, és insadollable: sota la falsa acusació que uns mercenaris búlgars volen matar-lo, fa venir a palau el seu cunyat, Joan d'Antioquia, un dels assassins del seu marit. La taula del banquet és a la mateixa cambra del regicidi. Elionor posa la camisa sangonent del difunt rei Pere dins una plàtera, i situa en una cambra veïna els seus més lleials servidors, encapçalats pel seu escuder, Francesc Satorra. La reina dona el senyal contra el príncep aixecant la tapa de la plàtera, i aquest cau mortalment ferit als seus peus.⁷ Aquest fet, unit a l'enemistat del seu fill, Pere II de Xipre, i la seva nora, Valentina Visconti, néta del duc de Milà, els quals, sempre segons Makheràs, la reina planejava d'assassinar,⁸ fa que aquesta, cridada pel seu cosí, el comte-rei Pere III el Cerimoniós, abandoni definitivament Xipre maleint tothom. Això era el 1380, quan la reina comptava quaranta-quatre anys d'edat, dels quals n'havia passat més de la meitat en aquell llunyà regne oriental.⁹

⁷ Aquest dramàtic episodi, unit a l'ocupació de l'illa per part dels genovesos, és recollit per Jaume Roig a *L'Espill o Llibre de les dones*, on escriu els següents versos: «A son cunyat / tot descuidat / lo féu matar, / e féu entrar / dins Famagosta, / més que llagosta, / gent genovesa» (vv. 9483-9489). Vegeu ROIG, Jaume, *Llibre de les dones o spill* (ed. Francesc ALMELA i VIVES), Barcelona, Els Nostres Clàssics, 1928, 144.

⁸ DAWKINS, R. M., ed., *Leondios Makhairas. Recital concerning...*, cit., caps. 581-583.

⁹ Sobre l'etapa xipriota d'Elionor d'Aragó, a més de la *Crònica* de Makheràs vegeu HILL, George, *A history of Cyprus*, vol. II, Cambridge, Cambridge University Press, 1940-1952, 308-369; EDBURY, Peter, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 147-150 i 161-179; i l'article del mateix autor «La política al regne medieval des del regnat d'Hug IV fins al de Janus (1324-1432)» (en grec), dins PAPANÓPULOS, Th., ed., *Història de Xipre*, vol. IV, Nicòsia, Fundació Arquebisbe Macarios, 1995, 72-99. Sobre la difícil situació que es va viure a Xipre arran de l'assassinat del rei Pere I el 1369, vegeu RICHARD, J., «La révolution de 1369 dans le royaume de Chypre», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 110 (1952), 108-123.

Ja entrat el 1381 i després d'una escala d'uns mesos a l'illa de Rodes, Elionor va arribar, humiliada i vençuda, a Catalunya, on, sota la protecció dels reis de la Corona catalanoaragonesa, va viure primer en un castell de la vila de Valls —el castell de l'Arquebisbe— per traslladar-se posteriorment a una casa del carrer de Mercaders, on residí fins la seva mort, esdevinguda el 26 de desembre de 1416. Des de la seva arribada a Catalunya, els diferents reis catalanoaragonesos —Pere III, Joan I, Martí I, Ferran I i Alfons V— van dur a terme una doble política vers aquest rebrot de la seva família que, almenys els primers anys, els degué resultar especialment incòmode: d'una banda, els abundantíssims documents notarials conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó posen de manifest l'interès constant dels reis catalans pel manteniment econòmic d'Elionor i les seves mai ateses peticions perquè li fossin restituïts el dot i els beneficis de les rendes que posseïa encara a Xipre; de l'altra, sembla que aquests mateixos reis, o altres membres de la seva família, van encapçalar, de manera més o menys directa, una campanya per reivindicar el bon nom de la infortunada reina, com posen de manifest tres passatges d'autors tan significatius com Jaume Roig, Bernat Metge i Francesc Eiximenis. Respecte dels dos primers, que tenen tot l'encuny de la lloança cortesana, no ens estendrem aquí, per tal com han estat a bastament comentats per Lluís Nicolau d'Olwer. Simplement recordarem que ambdós autors, sobretot Metge, posen èmfasi en la valentia d'Elionor a l'hora de venjar-se del seu cunyat, Joan d'Antioquia, per l'assassinat del seu marit.¹⁰ Tanmateix, per la seva importància i sobretot pel fet que van ser escrites tot just tres anys després que Elionor arribés a Catalunya —

¹⁰ No considerem desconvenient reproduir aquí el text de Bernat Metge: «Qui'd poria explicar la gran animositat que la regina Dona Elienor de Xipra hagué en lo gran perill al qual per sa honor delliberadament exposà la sua persona en la venyanse que féu de la mort del rey En Pera, marit seu, per sos freres e vessalls prodicionalment perpetrada?». Vegeu aquest text de *Lo somni* a RIQUER, Martí de, ed., *Obras de Bernat Metge*, Barcelona, Biblioteca de Autores Barceloneses, Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, 1959, 340. Respecte al text de Roig, vegeu la n. 7 del present treball. Ambdues referències van ser advertides per primer cop per NICOLAU D'OLWER, Lluís, *L'expansió de Catalunya per la Mediterrània oriental*, Barcelona, Barcino, 1924, 171, on només es reproduïx la segona. Més recentment, se n'ha ocupat EUDALD SOLÀ, Alexis, «La fin pieuse d'une reine impie», dins *La langue, la littérature, l'histoire et la civilisation chypriotes. Actes du XIIIe Colloque International des Néo-hellénistes des Universités Francophones. Nancy 13-15 mai 1993*, Besançon, Praxandre, 1995, 222-232.

els testimoniatges de Jaume Roig i Bernat Metge són, com és ben sabut, posteriors—, no volem deixar passar l'ocasió de referir aquí les paraules que dedicà Eiximenis a aquesta regina en el tercer llibre del *Crestia* i, més concretament, a la secció titulada «Tractat de luxúria» (caps. 524-647), escrita a València el 1384. Certament, en parlar de l'adulteri, Eiximenis silencia conscientment les relacions extramatrimonials d'Elionor amb el comte de Rochas i, en canvi, la presenta com exemple de coratge davant de l'adulteri —aquest ben provat— del seu marit:

Una regina fo en Xipre qui sabent que lo rey, son marit, anava a altra fembra lo reptà de traïció prometent de dar-li combatent per ella en camp e com lo rey se veés culpable, tement-se de perdre lo camp, ab conseyll de sàvies persones lexà anar la batalla car estech-li així dit: —*Senyor, sapiats que vós no us podets escusar que no siats traïdor, car havets trencada fe matrimonial, per què sapiats que si vós emprats la bataylla, que vós serets vençut.* Per què per esta raó e per altres ell ho lexà estar.¹¹

De la lectura d'aquest fragment, escrit —repetim-ho un cop més— només tres anys després que «la reina txiprana», com l'anomena Jaume Roig, tornés a la seva pàtria, es desprèn que Eiximenis coneixia perfectament tota la història de l'agitada vida d'Elionor, tal com indica la referència a l'amant del rei, a l'oposició d'Elionor a aquesta relació i a les «sàvies persones» a les quals consulta Pere, que no poden ser altres que els membres del consell reial als quals aquest exposa el tema del suposat adulteri de la seva muller. És altament significatiu, però, que en el text que acabem de llegir els consellers reials no discuteixin sobre la infidelitat d'Elionor, tal com va ser en realitat, sinó sobre la del propi rei, a qui l'escriptor gironí fa únic responsable, com diu literalment, de trencar la fe promesa. A aquesta cega defensa d'Elionor, que ens és presentada com una víctima innocent de la infidelitat de Pere, no és aliena sens dubte la condició de franciscà d'Eiximenis, que degué veure amb

¹¹ Citem a partir de la Tesi doctoral inèdita del Dr. Xavier Renedo, professor de literatura catalana medieval a la Universitat de Girona, al qual agraïm de cor que tingués l'amabilitat de comunicar-nos aquesta notícia (RENEDO, Xavier, *Edició i estudi del "Tractat de Luxúria" del Terç del Crestia de Francesc Eiximenis*, Barcelona / Girona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 [Tesi doctoral inèdita], 106, cap. 583). Fa un parell d'anys vam assajar una traducció grega i un estudi d'aquest passatge d'Eiximenis a la llum dels textos grecs referits a Elionor en el treball «Un testimoniatge literari inèdit entorn d'Elionor d'Aragó, reina de Xipre (circa 1333-1416)» (en grec), *Anuari del Centre de Recerca Científica*, 26 (2000), 157-165.

molt bons ulls aquella reina foragitada de Xipre i, com el seu pare, l'infant Pere, declarada fins i tot servidora de l'orde de Sant Francesc, amb els hàbits del qual va ser enterrada.

L'aposta dels reis catalans per Elionor, posada de manifest en el fragment que acabem de llegir, contrasta seriosament amb el reprobable comportament d'aquesta durant la seva estada a Valls (1382-1394). En efecte, com hem posat de relleu en un treball recent, l'actitud d'Elionor durant la seva etapa vallenca dista molt encara del que d'ella ens presenten Eiximenis i els seus panegiristes posteriors. Una sèrie de documents conservats tant a l'Arxiu de la Corona d'Aragó com a l'Arxiu Municipal de Valls donen fe de les conseqüències tràgiques que va comportar la negativa d'Elionor a pagar a les autoritats locals l'impost que aquestes havien fixat, d'acord amb un privilegi concedit pel Cerimoniós, sobre el vi i altres aliments que s'importaven de fora de la ciutat. En una ocasió en què el poble va presentar les seves reclamacions a la reina, aquesta el va rebre de la pitjor manera, enviant els seus parcials contra la multitud, amb el resultat de dos morts. Després d'aquest episodi i malgrat que la reina va acceptar de pagar l'impost sobre el vi que s'importava de Gratallops i de Prades, on el seu germà tenia un senyoriu, les seves relacions amb la vila de Valls van quedar trencades per sempre, i de res van servir les concessions i donatius que aquesta va fer a la ciutat, entre els quals hem de destacar la relíquia de Santa Àgata i una «espina santa», és a dir, una de les espines de la corona de ludibri de Jesucrist.¹² A partir d'aquell moment la Universitat de Valls es va negar a satisfer a Elionor la seva pensió anual i no poques vegades les seves diferències van acabar als tribunals, de la qual cosa en són un bon exemple els pergamins número 171-172, 174 i 177 de l'Arxiu Municipal de Valls. Finalment, en aquesta carrera de despropòsits, el poble de Valls va trobar l'ocasió de venjar-se de tantes humiliacions el dia 29 de novembre de 1394, quan, sota el pretext de diverses vexacions fetes als vallencs pels servidors de la reina, es va amotinar i, amb Jaume Bertran de comandant, va envair el castell: fou assassinat, a la mateixa cambra de la reina i en presència d'ella, Bonanat de les Guarres, el seu home de confiança, responsable, a ulls del poble, de la mort dels dos joves vallencs a què hem

¹² Sobre l'atzarosa història d'aquesta segona relíquia, vegeu PARÍS FARRÉ, F. de P., «Espina Santa», dins *Monografies vallenques*, 1, Valls, Arts Gràfiques E. Castells, 1967, 143-155.

fet referència anteriorment. Aquest assalt, que és recollit en el document 2050 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (f. 182v), constitueix el punt culminant d'una situació de creixent enemistat entre Elionor i la ciutat que l'acollí durant el seu desterrament.¹³

Poc temps després d'aquest episodi, que ens dibuixa una Elionor tan diferent de la que maldava per presentar-nos Eiximenis, la reina de Xipre es va traslladar a una casa del carrer de Mercaders de Barcelona, on sembla que va viure fins als seus darrers dies dedicada a obres de caritat enmig d'un ambient marcat per un dol obsessiu. La malaurada reina de Xipre —en paraules de l'historiador barceloní Agustí Duran i Sanpere— portava la seva viduïtat aparatosament: exercia contra ella mateixa la duresa emprada vers els altres, de manera que es lligà per pròpia voluntat a una vida d'isolament en una casa obscura i trista per la insistència del dol que cobria les parets i els mobles.¹⁴ Certament, a partir d'un document localitzat per l'historiador més amunt esmentat a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, en què es recull l'inventari i l'encant dels béns que la reina, en morir, deixà a la seva casa del carrer de Mercaders, deduïm que aquesta va viure els darrers anys de la seva vida allunyada dels maldecaps de la cort de Barcelona, enmig de l'austeritat més extrema. De l'acurat catàleg del mobiliari de la reina, reproduïm tot seguit les paraules amb què Duran i Sanpere descriu el parament del dormitori principal:

Al dormitori hi havia un cofre folrat de ferro on era guardada la vaixel·la d'argent, bazines d'aiguamans, plats, plàteres, escudelles, veires, gerros, culleres i candelers per als ciris de la il·luminació. La major part

¹³ Pel que fa a les tenses relacions entre Elionor i el poble de Valls, vegeu el nostre article «Nuevos testimonios sobre la vida de Eleonor de Aragón, reina de Chipre (circa 1333-1416)», *Erytheia*, 20 (1999), 153-171. Algunes de les notícies exposades en aquest article són recollides en el treball de PIERIS, Mikhalis, «Sobre la història catalana d'Elionor d'Aragó, reina de Xipre» (en grec), *Anuari del Centre de Recerca Científica*, 27 (2001), 16-19. Hom pot trobar també alguna notícia interessant al respecte a les pàgines que hi dediquen PUJGIANER, Francesc, *Historia de la villa de Valls desde su fundación hasta nuestros días*, Valls, Impr. de F. Pellicer, 1881, 92-100; i CATALÀ ROCA, Pere, «L'etapa val·lenca de la reina Elionor Maria d'Aragó», dins *Monografies val·lenques*, 3, Valls, Impr. E. Castells, 1985, 13-45. La turbulenta història d'Elionor d'Aragó a Valls ha inspirat també alguns poemes, com «Elionor Maria d'Aragó», de Ramon Roca i Sans (*Almanaque de Valls*, Valls, Impr. E. Castells, 1908, 54-55), i «Na Elionor», de J. Grau Serra (*Salms del meu poble*, Valls, 1964, 205-209).

¹⁴ DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història*, vol. II, Barcelona, Curial, 1973, 594.

d'aquestes peces havien estat fabricades a Xipre i en duïen la marca; d'altres tenien el punxó de Barcelona. Una de les plàteres tenia l'escut reial de Catalunya i el de la reina Fortiana, la darrera muller del rei Pere el Cerimoniós. El llit hi és minuciosament descrit. L'única cosa que s'hi troba d' excepcional és el dosser, que és negre, i amb això veiem que els paraments de dol dominen en totes les cambres. També domina el dol en els vestits de la reina, guardats en altres caixes, tant si són aljubes, cotes o gonelles; fins els folres dels mantells són de pell negra. També és negre el caixabanc que hi ha als peus del llit i fins el cobertor. L'obsessió del dol va continuant. Així com ho hem vist en els dos menjadors, també són negres tots els paraments del dormitori de respecte: i així mateix és guarnida de negre la cadira de mà que la reina utilitzava en les seves sortides.¹⁵

Si hem de creure els panegírics exaltats que fan d'ella els cronistes de l'orde franciscà Jaume Coll i Francisco de Hebrera, sembla que la reina de Xipre es va desfer de bona part de la seva fortuna per ajudar pobres i necessitats. Com assegura el pare Coll en la seva encesa lloança d'Elionor, la porta de la seva casa estava sempre oberta als desvalguts, i les noies orfes, que la reina dotava generosament com si fossin les seves pròpies filles, hi eren rebudes de grat:

Exercitose en la caridad, siendo madre común de los pobres con la largueza de sus limosnas, y valimiento para los caídos, asistiéndoles en sus pretensiones con autoridad y favor. Reservó cierta cantidad considerable para casar doncellas pobres, que dotaba y asistía como si fueran sus hijas. [...] Para redimir cautivos cristianos daba otra limosna grande, que en aquellos tiempos era de mucha consideración. [...] Hizose abogada y protectora de los huérfanos, solicitando con viva aplicación y ejemplar ternura que sus bienes se conservasen y que sus causas se mirasen con especial atención.¹⁶

Enmig d'un ambient tan edificant, aquesta malaventurada reina, en altre temps sembradora de violències i causa de tota mena de mals, va

¹⁵ DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història*, cit., 594.

¹⁶ COLL, Jaume, *Crònica seràfica de la Santa Provincia de Cataluña de la regular observancia de nuestro padre San Francisco*, Barcelona, Imprenta de los Hermanos Carmelitas Descalzos, 1738, 125. Vegeu, a més, HEBRERA, José Antonio de, *Crònica real seràfica del reyno y Santa Provincia de Aragón de la regular observancia de nuestro Padre San Francisco*, Zaragoza, 1705, 145 i 156-157.

morir el 26 de desembre de 1416 en olor de santedat, essent enterrada vuit dies després de la seva mort —és a dir, el 2 de gener de 1417— en el convent de Sant Francesc de Barcelona, en la construcció del qual ella mateixa havia col·laborat,¹⁷ amb l'hàbit de terciària però amb la solemnitat que pertocava a la seva dignitat reial. Acompanyaren el seu fèretre tres reines: Violant de Bar, vídua de Joan I, Margarida de Prades, vídua de Martí I, i Maria de Castella, esposa del monarca regnant, Alfons V el Magnànim, a més d'una nodrida representació del clergat secular i regular de la ciutat de Barcelona i de les abadesses del monestir de Santa Maria de Valldonzella i de Jonqueres.¹⁸ Li fou construït un sepulcre amb estàtua jacent, a la dreta de l'altar major, al peu del qual hi degué figurar l'epitafi en llatí compost pel notari públic i jurisconsult de Barcelona Jaume Ripoll, que no dubtem a definir com el text literari més reeixit de tots els dedicats a Elionor després del seu retorn a Catalunya. No cal dir que s'inscriu plenament dins la línia encomiàstica i pomposa a què ens tenen acostumats aquesta mena de textos, amb al·lusions constants a la seva generositat i grandesa d'ànima així com a l'animositat que va mostrar a l'hora de venjar la mort del seu marit i restablir el seu fill en el tron, prova evident que la història accidentada i turbulenta de la reina Elionor de Xipre, trenta-cinc anys després del retorn a la seva pàtria, no havia caigut en l'oblit:

Hic iacet Aragonum Regali stirpe creata
Elionor Regina Cypri, qua foemina maior
moribus aut uita miti, probitate, pudore

¹⁷ En efecte, en paraules de SANAHUJA, Pere, *Historia de la seráfica provincia de Cataluña*, Barcelona, Editorial Seráfica, 1959, 51, «el convento de San Francisco de Barcelona recibió la forma definitiva en toda su inmensa generosidad de bellissimo estilo gótico, admiración del mundo, tal como llegó a los últimos tiempos, ya en pleno siglo XIV, contribuyendo con sus inmensas generosidades doña María Leonor, reina de Chipre y Jerusalén, hija del infante Pedro de Aragón, que vistió nuestro santo hábito en este mismo convento de San Francisco». La notícia, però, és molt més antiga, per tal com apareix ja referida a GONÇAGA, Francesc de, *De origine seraphicae religionis*, vol. III, Roma, 1587, 1107.

¹⁸ De la següent manera recull la notícia del seu enterrament SAFONT, Jaume, *Dietari o llibre de Jornades (1411-1484)* (ed. Jaume Maria SANS TRAVÉ), Barcelona, Fundació Noguera, 1992, 8: «Mort de la Reina de Xipra / Dissabte, a XXVI de dehembre MCCCCXVII, passà d'esta vida la il·lustríssima senyora dona Elienor, reyna de Xipra, la qual morí en Barchinona en lo carrer dels Mercaders; e jau a Fframenós. E anaren detraç lo cors, a peu, tres reynes ab los mantells al cap, ço és, la senyora reyna dona Maria ara regnant, la reina dona Yolant, muller que fonch del rey en Johan, e la reyna Margarita, muller que fonch del rey en Martí».

aeuo nulla suo uixit, laudesque uirorum
 sub cute foeminea meruit, nam fraude perempti
 coniugis ulta necem, gnato sua regna redemit
 praemia ceu sceleris patruus quae marte premebat.
 Ergo decus uestrum uirides deflete puellae,
 plangite matronae, uiduae plorate pudicae
 uosque favete uiri lachrymis: fuit illa uirago,
 supplicium terrorque malis, spes unica iustis,
 fortibus haec clypeum, miseris praestabat asylum,
 subsidium lapsis, placidum solamen egenis.
 Hinc dos uirginibus, captis redimenta dabantur,
 orphanus hinc fraudem uitare, hinc templa ruinam,
 hinc illaesa Deo pietas stetit: ergo beatam
 caelicolae teneant animam, sed marmora corpus.
 Post duo iam nouiesque nouem certumque bis acta
 lustra duo fugerent anni dum Regis ad ortum
 perpetui, longe soluit mors uincula uitae.¹⁹

La història apassionant d'Elionor, però, per voluntat dels cronistes franciscans no es va cloure amb la seva mort: l'any 1692, per substituir el retaule de l'altar major, es va ampliar el presbiteri de l'església de Sant Francesc; en aquest moment s'obrí el sepulcre de la reina de Xipre, on es va trobar el seu cos incorrupte, sencer i flexible; se li van fer nous hàbits i el sepulcre va ser col·locat rere el nou retaule, amb una vidriera al davant i exposat a la veneració dels fidels, alguns dels quals sembla que van trobar remei als seus mals invocant la venerable reina. Ben aviat, per tant,

¹⁹ CARBONELL, Pere Miquel, *Chroniques de Espanya*, Barcelona, 1546, f. 214. Aquest epitafi va ser traduït molt lliurement al castellà per COLL, Jaume, *Crònica seràfica de la Santa Província...*, cit., 117, i per HEBRERA, José Antonio de, *Crònica real seràfica del reyno...*, cit., 145-146. Molt més fidels són les traduccions catalanes fetes per DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva història*, cit., 595, n. 6, i VILALLONGA, Mariàngela, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Barcelona, Associació de Bibliòfils, 1988, 101-105. Pel que fa al seu autor, es poden trobar algunes notícies d'interès, acompanyades d'una rica bibliografia, a VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 202-204. A més, segons ELIAS DE MOLINS, Antoni, «Epigrafia catalana de la Edad Media. Inscripciones sepulcrales de los Condes de Barcelona, Reyes de Aragón, Reinas, Infantas, etc.», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (març-abril 1909), 246, en el necrologi del convent de Sant Francesc es llegia: «Die 2 Januarii. Pro Anima famulae tuae Elionoris Reginae Sororis Nostrae dies anniversarius eiusdem celebretur».

el sepulcre es va veure envoltat de nombrosos exvots de cera dels agraiïts fidels. Aquests miracles degueren ser consignats en un llibre dipositat a la sagristia, que malauradament s'ha perdut. El pare Coll, però, encara el va poder consultar, de manera que en la seva abrandada biografia d'Elionor fa una acurada relació d'aquests miracles prodigiosos:

Ha obrado el Señor muchos milagros por la intercesión de esta sierva suya, la venerable reina doña Leonor, como manifiestan diferentes presentallas de cera que ofrecen los fieles a su sepulcro. En el año 1688 se puso un libro en la sacristia de este convento de San Francisco de Barcelona para que en él se escriban los milagros de esta sierva de Dios; y se halla en él una relación que hace Joseph Sorts, tejedor de lino de la ciudad de Barcelona, firmada de su propia mano, (el) día 23 de abril de el año de el Señor 1691. Este hombre, después de tres años que estaba sepultado en la cama, padeciendo un humor frío en el cuello, desahuciado por los cirujanos y médicos, después de haber probado todos los remedios de la medicina, con fe y devoción acudió a la poderosa intercesión de la reina de Chipre Leonor, ofreciendo una misa y una cabeza de cera a su sepulcro, y fue de tanta eficacia su devoción y fe que sin remedios humanos dentro de dos meses se halló sano y bueno, de que fue a dar gracias a Dios y a su bienhechora, cumpliendo su voto y promesa. Así lo refirió el mismo hombre.²⁰

A la seva *Crònica real seràfica del reyno y Santa Provincia de Aragón de la regular observancia de nuestro Padre San Francisco*, el devot pare Hebrera fa referència a l'admirable bon estat de conservació tant del cos d'Elionor com de l'hàbit amb què havia estat sepultada, la qual cosa és «argumento infalible que guardó la Divina Providencia para convencer a la posteridad de las calumnias y las torpes imposturas que contra la santa reina se dijeron»:

con admiración universal intacto e incorrupto [...], como lo ven todos con mucha devoción y ternura, y yo mismo le vi en el año mil seiscientos noventa y tres, día de San Diego, y advertí que no sólo su santo cadáver se conserva milagrosamente entero, sino también el hábito, cordón y toca que tiene en la cabeza. Es venerado de los fieles, así seglares como religiosos, siendo cristiano estímulo, por su milagrosa entereza, para alabar a Nuestro Señor, por las maravillas que con sus santos siervos dispensa y obra. Éste es el argumento infalible que guardó la Divina Providencia para convencer a la posteridad de las calumnias y las torpes

²⁰ COLL, Jaume, *Crònica seràfica de la Santa Provincia...*, cit., 125.

imposturas que contra la santa reina se dijeron, se escribieron y se publicaron por los que experimentaron el rigor de su inviolable justicia, en castigo de sus delitos y escándalos.²¹

L'urna que contenia el cos de la venerable Elionor, vestit de reina i amb el ceptre a la mà, es trobava a l'escala que portava al cambril de l'altar major, en el primer replà a l'esquerra. Va ser així que l'any 1735 Bernat Comes la va veure, i va constatar que «al fabricar esta obra y trasladar los reyes, fue hallada incorrupta y entero su cuerpo».²² Per sort, el sarcòfag va aconseguir salvar-se de l'incendi del convent dels franciscans l'any 1835; després, fou traslladat al convent de les franciscanes, situat al barri del Poble Sec. Caietà Barraquer explica que el 31 d'octubre de 1889 va veure el cos momificat de la reina «en una grande caja paralelógrama, de madera, sin mérito artistico alguno, cuya cara exterior correspondiente a la derecha del cadáver quedaba oculta bajo un lienzo al óleo. Éste representa —continua Barraquer— una reina tendida con cetro, anillo y corona, cuyas líneas conservan resabios góticos. Sobre la cabeza leíase: HIC IACET V. M. ELEONOR REGINA CIPRI TERTII ORDINIS HVJVS CONVENTVS FILIA, y al pie de esta inscripción hállase un escudo de armas. Abierta esta tapa, vi una momia entera, bastante bien conservada, descalza, vestida con falda de seda de color claro, y toca de monja, cetro y corona real».²³

Així es va conservar el cadàver d'Elionor fins a la tristament cèlebre Setmana Tràgica de l'any 1909: el dia 27 de juliol la multitud va calar foc al convent de franciscanes del Poble Sec, on rebien educació

²¹ HEBRERA, José Antonio de, *Crònica real seràfica del reyno...*, cit., 157. Així mateix, Josep Batlle, en la seva *Crònica seràfica de la província de Catalunya de la regular observancia*, escrita el 1710 i conservada en manuscrit únic, es va fer també ressò dels miracles obrats pel cos incorrupte d'Elionor: «Como para ensanchar el presbiterio y hacer nuevo retablo fuese preciso quitar éste y otros sepulcros de personas reales que están enterradas en él, el cuerpo de esta santa reina fue puesto en una arca de madera ricamente adornada y en un nicho encerrado a espaldas del nuevo retablo, donde es visitado por la piedad cristiana y en su santa sierva el Señor alabado» (BATLLE, Josep, *Crònica seràfica de la província de Catalunya de la regular observancia*, Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 994, f. 237 r.).

²² COMES, Bernat, *Libro vero e original de las antigüedades de esta ciudad*, vol. I, Barcelona, 1935, 68.

²³ BARRAQUER, Caietà, *Las casas de religiosos en Cataluña*, Barcelona, Imprenta de F. J. Altés y Alabart, 1906, 439-440.

cent cinquanta nenes. Res es va salvar del que hi havia a la capella, a l'escola i a les habitacions, tret del Sagrari, que es va aconseguir endur una religiosa. La troballa al convent del cos momificat de la reina de Xipre va donar origen entre el poble a la brama que s'havia trobat una monja martiritzada i tancada dins d'un fèretre.²⁴

²⁴ Sobre la trista fi del cos d'Elionor de Xipre, vegeu CORRAL CABALLÉ, Manuel del, *Crónica de la guerra de África en 1909*, vol. I, Barcelona, Imprenta Atlas Geográfico, 1909, 436-437.